

- 38) *Լամբրոն* — Lampron, Camliyayla (էջ 228)
- 39) *Պապեոն* — Barbaron, Candir Kalesi (էջ 237)
- 40) *Լամաս* — Lamas, Limonlu (էջ 240)
- 41) *Կոռիկոս* — Korykos, Kizkalesi (էջ 242)
- 42) *Կոմառտիաս* — Camardesium, Silifke Kalesi (էջ 249)

Բացի Տլուհ, Քեսուն, Մուտառասուն, Համուս, Սիմանակլայ, Կեմայ Դղեակ եւ Պապեոն բերդերէն միւս բոլորին ալ յատկացուած են մէկէ աւելի լուսանկարներ եւ կամ յատկազիծ մը: Այս տախտակները, թուով 91, գետեղուած են զրքի կողքին: Ունի նաեւ քարտէս մը քաղաքներու, բերդերու անուններով եւ քանի մը դետերով:

Ամէն մէկ բերդի համար նախ կու տայ պատմական հաւանական անուններ (յունարէն, լատիներէն, արաբերէն, ասորերէն, հայերէն, փրանկերէն), ապա ներկայ եւ զանազան ուղեգրութիւններու մէջ յիշուած անունը: Որոշ բերդերու քով չէ կրցած ճշդել պատմական հին անունը, որով ստիպուած եղած է տալ միայն այսօրուանը: Ապա կ'անցնի հընարխօսական մասին: Կու տայ տեղեկութիւններ աշխարհագրական դիրքի մասին. ամէն մէկ բերդի պատմութիւնը կ'ընէ մինչեւ ներկայ ժամանակը: Շատ տեղեր կ'ընէ մանրամասնութիւններու, բերելով հատածներ նաեւ հին մատենագիրներէ: Որոշ տեղեր պատմական անունները կը խորանայ աշխարհագրականի եւ տեղագրականի մէջ: Կը յիշէ նաեւ արձանագրութիւններ, որմանկարներ եւ քանդակներ:

Գ. Մաս: Բերդերու դիրքը եւ կատարած դերը (էջ 255—266): Հոս կը նկարագրէ բերդերու դիրքը եւ զանազան պայմաններու տակ (ժողովուրդի զաղթ, պատերազմ եւ այլ քաղաքական պատճառներ) կատարած դերը: Կը յիշէ բերդերը իբր կարեւոր կենդրոններ լրատութեան, ուղեւորութեան եւ մաքսական (ծովեզրեայ բերդերուն) գործողութիւններու համար:

Դ. Մաս: Բերդերու ճարտարապետութիւնը (էջ 267—278): Այս մասին մէկ կը յիշէ բերդերու կառուցման եղանակը եւ անոնց ճարտարապետական պատշաճեցումները, նկատի առնելով տեղական եւ քաղաքական օրուայ պահանջները: Ուշադրութիւն կը դարձնէ նաեւ ուրիշ ազդերէ, մշա-

կոյթներէ կրած ազդեցութիւններուն: Այս գլխուն մէջ կարճ տեղեկութիւն մը կու տայ բերդերու մէջ եղած եկեղեցիներու շինութեան մասին:

Ե. Մաս: Բերդ եւ Գիւղեր (էջ 279—289): Կը խօսի բերդերու եւ շրջակայ գիւղերու մասին: Ժողովուրդի աճումը, զաղթը, տեղափոխութիւնը, պատերազմներ եւ այլ պատճառներ, դարերու ընթացքին կը փոխեն բերդին պատկերն ու արժէքը, իբր կրօնական եւ մշակոյթի օճախ, իբր ճարտարարուեստի կամ վաճառականութեան զարկ տուող ոյժ եւ կամ իբր կառավարական կենդրոն: Հոս կը զանազանէ նաեւ կրօնական, եկեղեցական բերդեր:

Զ. Մաս: Բերդերու արժէքը (էջ 290—294): Բերդը երկար ժամանակ ամուր ապաստանարանը եղած է իշխաններուն: Անոր շինութիւնը եւ բնակութիւնը վերապահուած էր աղնուական դասակարգին միայն: Որոշ բերդեր դարձած են յուշարձան, անմահացընելու սխրագործութիւններ, կամ զարկ տրուած են մշակոյթի զարգացման:

էջ 296—303 Տեղանուններու ցանկ: Աշխատութեան մնացած մասը կը կազմեն լուսանկարները (88 երես). իսկ 89, 90 եւ 91 թիւերը մեծադիր թուղթերու վրայ տպուած են եւ ծալուած դրուած են զրքի ետեւի կողքին վրայ, ինչպէս եւ աշխարհագրական քարտէսը: Ասոնց հետ կայ նաեւ սրբազրութիւն մը թիւ 79 եւ 85 տախտակներու յատկազիծերուն. որովհետեւ անոնք չեն համապատասխաներ զրքի մէջ տրուած չափերուն:

Գիրքը ճոխ ուսումնասիրութիւններու արդիւնք է: Հեղինակը աշխատած է հիմնել իր ուսումնասիրութիւնը յստակ եւ վստահելի աղբիւրներու վրայ: Չեն պակսիր անոր մէջ հին պատմագիրներու վկայութիւններ, ինչպէս եւ հարուստ է նոր բանասէրներէ առնուած տեղեկութիւններով: Գրքին 91 պատկերները աւելի կը ճոխացնեն գործը, դրուածքին տալով կեանք:

Կը շնորհաւորենք հեղինակը եւ կը մաղթենք որ գործը օգտակար ըլլայ նաեւ մերազնայ բանասէրներուն: Կը յուսանք պիտի չուշանայ նաեւ արեւմտեան Կիլիկիոյ եւ Վերին Տարսուսի բերդերու ուսումնասիրութեան հատորը:

ՍԱԳԱՅԵԱՆ ԵՂ. ՆԵՐՍԷՍ

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Buschhausen Heide und Helmut; Armenische Handschriften der Mechitharisten-Congregation in Wien. Katalog zur Sonderausstellung in der Österreichischen Nationalbibliothek. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, Wien 1981, S. 176+28 Tafeln.

Յարգելի հեղինակը կողիկ գիրք մը կը դնէ մեր առջեւ: Նիւթը բովանդակուած է 176 էջերու 28 պատկերազարդ երեսներու վրայ (79 պատկերներով):

էջ 5 Բովանդակութեան ցանկ:
 էջ 6—12 Պատկերներու ցանկ:
 էջ 13—14 Ներածութիւն՝ Գերապոյծաւ Հ. Գրիգորիս վրդ. Մանեանի (Ընդհանուր Արքայ Վիեննական Միթարեան Միաբանութեան) շնորհակալութեան խօսքերուն կը յաջորդէ հեղինակին յառաջաբանը (էջ 15—16):

էջ 17—34 «Հայաստանի Պատմութիւն եւ Քրիստոնէութիւն»: Հոս կը սկսի Հայաստանի աշխարհագրութեամբ եւ կ'ընէ հայոց պատմութիւնը ԺԳ. դարէն ն.Ք. մինչեւ նոր ժամանակները, խորանալով Հայ Քրիստոնէութեան վրայ: 35 եւ 36 էջերուն վրայ դրուած են 4 պատկերներ եկեղեցիներու եւ բերդերու:

էջ 37—60 կը կազմէ աշխատութեան գըլխաւոր մասը՝ «Հայկական Մանրանկարչութիւն» խորագրով: Հոս կը սկսի գիրքու գիւտէն (407/8) եւ ընդհանուր տեղեկութիւն մը կու տայ այբուբենի եւ հայ ոսկեզարի մասին: Գեղեցիկ ձեւով կը ներկայացնէ Հայ մանրանկարչական արուեստը յաջորդ էջերուն մէջ:

Հայ ճարտարապետութեան կողքին ամենէն արդասաւոր արուեստը եղած է մանրանկարչութիւնը: Հայերու քով ձեռագիրը նըկատուած է «Ազգային սրբութիւն» մը եւ որոնցմէ ցարդ մօտ 28000 հատոր պահուած են զանազան մատենադարաններու մէջ, ամբողջ աշխարհի վրայ:

887 թուականէն սկսեալ հայկական ձեռագրերու մէջ կարեւոր տեղ կը զբաւէ յիշատակարանը: Պատմական դէպքեր եւ կամ ձեռագրի ճակատագիրը պահուած են այս յիշատակարաններու մէջ. անշուշտ միշտ տրուած է Հայոց թուական՝ 552 Յուլիս 11 (հոս հեղինակին ձեռքէն վրիպած է սխալ մը եւ Յուլիս 11-ի տեղ դրած է Դեկտեմբեր 7):

էջ 41—44 յառաջ կը բերէ օրինակներ յիշատակարաններէ որոնք ժամանակի ընթացքին ստացած են արտաքին որոշ ձեւ մը (նախ փառք կը տրուի Ս. Երրորդութեան. ասոր կը յաջորդեն տեղեկութիւններ ձեռագրի բովանդակութեան մասին: Պատմական եղելութիւններ յառաջ բերելէ ետք վերջապէս կը դրուին յանձնարարողին, ընդօրինակողին, ծաղկողին եւ կազմողին անունները): էջ 44 կարճ կը յիշէ նաեւ զբեռնական առարկաներու տեսակներ:

Հեղինակը հայկական մանրանկարչութեան սկզբնաւորութիւնը կը դնէ գրքու գիւտէն անմիջապէս ետք, երբ արդէն իսկ Աստուածաշունչը թարգմանուած էր: Ծաղկելու կը սկսի սակայն այս մանրանկարչութիւնը Զ. դարուն, նմանութեամբ Կոստանդինեան փառաւոր աւետարաններուն:

Այստեղ՝ էջ 46-էն սկսեալ կ'ընէ նկարչական մանրամասնութիւններու թէ ինչ շարժառիթներ ունեցած են հայ ծաղկողներ իրենց ստեղծագործութիւններուն համար, բերելով բազմաթիւ օրինակներ հայկական զանազան ձեռագրերէ:

ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն արդէն Մեծ Հայք Մոնղոլներու արշաւանքներուն կ'ենթարկուի: Սակայն հակառակ այս բոլորին Մանրանկարչութիւնը կը պահէ իր կոթողային նկարագիրը որ ծաղկած եւ բարգաւաճած էր Զ. դարէն սկսեալ, Բիւզանդականի ազդեցութեան տակ:

1071 թուականին բազմաթիւ հայեր յոյներու հետ կը դադրեն Կիլիկիա: Հոս երեսան կու դան արուեստի միջազգային լաւագոյն նմոյշները: Յունական ազդեցութիւնն ալ տեսանելի է այստեղ. սակայն սկզբնաւորութիւնները՝ սկզբի էջերը ենթակայ են միշտ Փոքր Հայքի ազդեցութեան:

ԺԳ. դարուն, Թորոս Ռոսլինով, Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը կը հասնի իր գագաթնակէտին: Այս ծաղկողը իր գործերը կատարած է Կաստանդին Ա. Կաթողիկոսի եւ Հեթում թագաւորի յանձնարարութիւններով: Անգերազանցելի կը նկատէ Ռոսլինի գործերը. անոնց կենդանի գոյնը եւ պատկերացնելու նոր ձեւը զարմանք կը պատճառեն իրեն: Ռոսլին՝ մեծ վարպետը, կրցած է այնպիսի ճարպիկութեամբ հայ, յոյն եւ իսլամ տարրեր ձուլել, որ գրեթէ անկարելի է որոշ նախապատկեր մը կերպաւորել:

Թորոս Ռոսլինէն ետք այլ Անանուն ծաղկող մը նշանաւոր կը դառնայ Կիլիկիայի մէջ ԺԳ. դարու 60ական թուականներուն: Այս արուեստագէտն ալ կը ձուլէ յունական եւ արարական տարրեր:

1292-ին կը գրաւուի Հոմակլայ բերդը եւ այսպէսով կը ջնջուի Կիլիկեան մանրանկարչութեան ամենէն բեղուն դպրոցը: 1375-ին կը կործանի Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը եւ այսպէսով կը վերջանայ անոր նկարչական դործունէութիւնը, քանի մը թեթեւ արձագանքներ տալով Կիպրոսի մէջ:

1236-ին արդէն գրաւուած էր Անին եւ Երուսաղէմի թիւ 1288 (1273 թուականէն) 33 (1298-էն) եւ 1794 (1326-էն) ձեռագրերը կը վկայեն մանրանկարչութեան անկման մասին:

Այս շրջանին Գլաճորի մէջ նշանաւոր կը դառնայ Թորոս Տարօնացի: Մեծ Հայքի եւ Կիլիկիոյ գրաւումէն ետք Հայ մանրանկարչութիւնը կը շարունակուի Վասպուրական նահանգին մէջ: Դեռ քանի մը կենդանիներ ալ Սիւնիքի մէջ կը շարունակեն իրենց դործունէութիւնը: Աչքի կը զարնէ Սարգիս Պիճակ ծաղկողը:

ԺԳ-ԺԷ դարերուն Պարսկաստանի Հիւզանի դպրոցը եղած է նշանաւորներէն, ունենալով իբր նմոյշ պարսկական գորգերու զարդեր:

Անիի գրաւումէն (1236) եւ ասոր յաջորդող երկրաշարժէն ետք, շատ մը Հայեր դադարած են դէպի Ղրիմ եւ շրջակայքը: Ասոնք ալ ունին իրենց յատկանշական կէտերը իրենց նկարչութեան մէջ:

Հայկական Մանրանկարչութիւնը Արեւելեան Եւրոպայի մէջ (ԺԷ դարուն) յատկանշուած է աշխատութեան մէջ յիշուած 30, 31, 32 եւ 33 ձեռագիրներով. ասոնց մէջ կը տեսնուի նաեւ Սարգիս Պիճակի ոճը: Կոստանդնուպոլսոյ Հայ մանրանկարչութիւնը կը ներկայացնեն աշխատութեան թիւ 35, 36 եւ 37 ձեռագրերը:

Էջ 59-60 գրուած է աղօթք մը Գրիգոր Նարեկացիէն:

Էջ 61-64 «Միթար Սերաստացի» խորագրով Միթար Աբբասօր կենսագրութիւնը: Կենսագրութեան տակ Ս. Երրորդութեան աղօթք՝ Ներսէս Շնորհալիէն:

Էջ 65-70 «Միթարեաններ»: Միթար-նութեան պատմութիւնը ընկէն ետք կը խո-

րանայ անոր ձեռագրերու սքանչելի հաւաքածոյին վրայ:

Էջ 71-76 «Josef Strzygowski Վիեննայի Պատմական-արուեստական Ինստիտուտի մէջ»: Կենսագրական մը Strzygowski Արուեստարանին: Ապա ոտանաւոր մը Յովհաննէս Թումանեանէն:

Էջ 77-78 Mirka Symon, «Հայ ձեռագրերու կազմի ձեւը»:

Էջ 78 Gerhard Banik, Herbert Stachelberger «Թիւ 308 ձեռագրի ուղեգրումը»:

Էջ 79-82 Մատենադիտութիւն մը Հայագիտական դանազան նիւթերու մասին: Էջ 82, «Կուռնիկ»՝ Նահապետ Քուչակէն:

Էջ 83-171 Յուլիանոս ձեռագրերու ցուցակը դանազան բացատրութիւններով:

Էջ 172 Հայոց գրերու տառագարձութիւնը եւ եկեղեցական կարեւոր գրքերու հայերէն եւ գերմաներէն անունները:

Էջ 173 Քարտէս պատմական Հայաստանի:

Էջ 174 Կիլիկիոյ քարտէս:

Էջ 175 Ղրիմի քարտէս:

Հոս կը յաջորդէ պատկերներու բաժինը 28 երեսներու զրայ: Առաջին հինգ պատկերները ներկայ Հայաստանէն տեսարաններ են, իսկ մնացածը մանրանկարչութիւններ, մեծ մասամբ սեւ-ձերմակ:

Գեղեցիկ գործ մը կը ընէ հեղինակը մեկ առջեւ: Գնահատուած աշխատութիւն մըն է, հետեւաբար շուտ սպառած. իսկ այս օրինակը որ մեր ձեռքին տակ ունինք արդէն երկրորդ տպագրութիւնն է: Կը պակսի սակայն վերլուկներու ցանկ մը, ինչ որ հարկաւոր էր: Կը հանդիպինք բաւական թուով տպագրական սխալներու որոնք աչքի կը զարնեն մանաւանդ տառագարձութիւններու մէջ. ինչպէս Zamatown փոխան Zamatown (էջ 39), Juray փոխան Julay (էջ 40), Halbat փոխան Halbat (էջ 49) իսկ Մուշ անունը էջ 43 գրուած է Musch եւ էջ 49 Muš, եւ այսպէս ուրիշներ: Կան նաեւ որոշ թիւերու եւ համարներու վրիպակներ:

Գնահատելի է սակայն աշխատութիւնը հակառակ այս չնչին սխալներուն: Շնորհակալութեան արժանի է հեղինակը, Հայ մշակոյթի իր բերած ծառայութեան համար: Օրինակ եւ քաջալերանք ըլլայ ան նաեւ հայագիտական գործունէութեան հանդիմանումներ անցեալի հրաշակերտ սքանչելիքները:

ՍԱԳԱՅԵԱՆ ԵՂ. ՆԵՐՍԷՍ

ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՆՈՒԳՐԱՅ ՄԻԽԹԱՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻՆ Ի ՎԻԵՆՆԱ ՀԱՏՈՐ Ա. ԳԻՐՔ Դ. (ՀԱՏՈՐ Գ.)

2048

(Հին քիւ չուցի)

ՎԱՐՔ Ս. ՍՏԱՆԻՍԼԱԻՈՍ ՔՈՍՏՅԱՅԻ

1863

ՎԻԵՆՆԱ

ԹՈՒՂԹՔ՝ 32, իշակալուած 1-59: ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 24.5x18.8: ՊՐԱԿՔ՝ չեմ նշանակուած: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասին 22x15.5: ՏՈՂՔ՝ 26: ՆԻԹՔ՝ գծաւոր պարզ բուրձ: ԿԱԶՄ՝ կիսալար, քղքապատ ստուարաբուրձ: ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ կողքը կոնակէն վնասուած, ամբողջը գործածութեան քիւսացած: ԳԻՐ՝ մոր վարժ շղագիր: ԹԱՆԱՔ՝ գունատած սեւ: ԶԱՐ՝ ԴԱՐԱՆՔ՝ եւն. չկան: ԴԱՏԱՐԿ՝ ԹՂ. 1ք, 32: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1863: ԳՐԻԶ՝ անծանօթ Միխթարեան մը: ՏԵՂԻ՝ հաւանաբար Վիեննա: ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ չուցի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՂ. 2ա. «Գլուխ Ա.՝ Սուրբ Ստանիսլաւոս Քոստային տոհմն ու ծնունդը: Քոստային տունը Լեհաստանի ամենէն հին տներէն մէկն է...» (Կը պարունակէ ընդամենը 13 գլուխ):

ԹՂ. 31ք. «Յանկ զլիսոց»:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՂ. 31աի վրայ հետագային տարբեր գրչէ մը գրուած է 1866 թուականը, սակայն սխալ պէտք է համարիլ, ինչպէս գրուած է կողքին մատիտով: ԹՂ. ա՝ 1863ը գրչէն է:

Մատենա է՝ «Սուրբ Ստանիսլաւոս Քոստային վարքը 1863»: Աշխարհաբար:

2049

(Հին քիւ 390 եւ 30)

ԽՈՎՄՈՒՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆՔ

1810էն առայ

ԹՐԻԵՍՏ(°)

ԹՈՒՂԹՔ՝ 84: ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 24.5x20: ՊՐԱԿՔ՝ չեմ նշանակուած: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւմ 20.5x7.5 իւրաքանչիւրը: ՏՈՂՔ՝ 36: ՆԻԹՔ՝ հիւն, գորտուր, միջակ հաստութեամբ բուրձ: ԿԱԶՄ՝ գունաւոր հասակեկ բուրձ: ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ լաւ՝ ԳԻՐ՝ գեղեցիկ մորազոյն մտորգիր: ԹԱՆԱՔ՝ սեւ: ԶԱՐԴԱՐԱՆՔ՝ եւն. չուցի: ԴԱՏԱՐԿ՝ 84: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1810էն առայ: ԳՐԻԶ՝ անծանօթ, Միխթարեան մը: ՏԵՂԻ՝ հաւանաբար Թրիեստ: ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ չուցի:

Մատենա է՝ «Պոկմունք Քրիստոնէականք, վասն իւրաքանչիւր աւուր տարւոյ» Բ. Հատոր: Հմմտ. Չեռ. թիւ 1633:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՂ. 1ա. «Ապրիլ: Օր Ա.՝ Յաղագս քրիստոնէական արժանապատուութեան»: ԹՂ. 12ք. ի վրայ ժ. օրուան մտածականը սկիզբէն կ'ընդհատի:

ԹՂ. 13ա. «Յուլիս: Օր Ա.՝ Յաղագս վախճանի մարդոյ»:

ԹՂ. 33ք. «Օղոստոս: Օր Ա.՝ Թէ դոյ մի Աստուած»: ԹՂ. 44ք. ԺԸ. օրով կը փակուի:

ԹՂ. 44ք. «Մայիս: Օր Ա.՝ Յաղագս վախճանի մարդոյ»: ԹՂ. 57ք. կը փակուի Ի. օրով:

ԹՂ. 57ք. «Հոգէզալուստ՝ Յաղագս պատճառաց իջման Հոգւոյն Սրբոյ»: (Ա-Գ օր):

ԹՂ. 59ք. «Օր ԻԱ.՝ Յաղագս խորհրդոց գաղտնի վարուց Քրիստոսի»: Եւ մնացած օրերը:

ԹՂ. 64ք. «Հինգշաբթի՝ Տօն ամենասուրբ Մարմնոյ եւ Արեան Քրիստոսի»: Ամբողջ ութօրեֆով մը:

ԹՂ. 70ա. «Յուլիս: Օր Ա.՝ Յաղագս կարեւորութեան հաւատոյ»: Կը հասնի մինչեւ ԻԱ օր, ապա՝ ԹՂ. 83ք. «Կատարեցաւ երկրորդ եռամսեայն»: